

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ

ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Β' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ

**ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ (1842-1916) ΚΑΙ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΛΑΜΠΑΚΙΔΗΣ (1813; - 1878):
ΔΥΟ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΙ ΚΑΙ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΛΕΝΙΚΟ**

I. Εισαγωγικά

Η εισήγηση αυτή αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος Πυθαγόρας I, με τίτλο: «*Η διάσταση του φύλου στη δόμηση της ταυτότητας των εκπαιδευτικών και το προφίλ των γυναικών εκπαιδευτικών κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα*» με επιστημονικά υπεύθυνη την Καθηγήτρια Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου¹.

Στην Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης η έρευνα γύρω από τους/ τις εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων έχει προχωρήσει πολύ αλλά έχει επικεντρωθεί, κυρίως, στα θέματα της βασικής κατάρτισης και επιμόρφωσης, των φορέων εκπροσώπησης των εκπαιδευτικών και στο θέμα της αμφισβήτησης που εκφράστηκε, κατά καιρούς, από τους φορείς αυτούς². Σήμερα το πεδίο της έρευνας διευρύνεται αισθητά. Διερευνώνται πτυχές της καθημερινής ζωής των εκπαιδευτικών στο σχολείο, στο σπίτι, στην κοινωνία και ανιχνεύονται οι σχέσεις ανάμεσα στις προσωπικές περιγραφές και στην πολυδιάστατη επαγγελματική/ σχολική-εκπαιδευτική πραγματικότητα. Αναδεικνύεται, επίσης, η διάσταση του φύλου στην ιστορία του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών, διάσταση η οποία είχε υποβαθμιστεί ή αγνοούνταν για πολλά χρόνια από τους ιστορικούς της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Ειδικότερες αναφορές στην ιστορία των γυναικών εκπαιδευτικών, τη σημασία της διδασκαλίας για τις γυναίκες και την προσφορά τους στην ελληνική εκπαί-

1. Σχετικά με τους βασικούς στόχους αυτού του ερευνητικού προγράμματος, βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «*Η διάσταση του φύλου στη δόμηση της ταυτότητας των εκπαιδευτικών και το προφίλ των γυναικών εκπαιδευτικών κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα: ειδολογικές και μεθοδολογικές συνιστώσες*», στο: *Συμπόσιο: Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αιώνα - Ερευνητικές συνιστώσες*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Τμήμα Νηπιαγωγών, Φλώρινα 2005, σσ. 185-197.

2. Βλ. ενδεικτικά: Σ. Μπουζάκη-Χρ. Τζήκα, *Η κατάρτιση των Δασκάλων - Διδασκαλισσών και των Νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998, εκδ. Gutenberg, και Σ. Μπουζάκη - Χρ. Τζήκα - Κ. Ανθόπουλο, *Η επιμόρφωση και η μετεκπαίδευση των Δασκάλων-Διδασκαλισσών και Νηπιαγωγών στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα 2000, εκδ. Gutenberg. Επίσης, Γ. Γρόλλιου - Χρ. Τζήκα, *Ηγεμονία, Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική πολιτική. Το Επιστημονικόν Βήμα του Διδασκάλου (1953-1967)*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.

δευση υπάρχουν, αλλά δεν έχει γίνει, μέχρι σήμερα, συνολική συστηματική μελέτη και έρευνα που να καλύπτει όλες τις διαστάσεις του σχετικού προβληματισμού.

Η έρευνα αυτή, επομένως, στοχεύει να συνδέσει τον προβληματισμό της διαμόρφωσης της ταυτότητας του φύλου που ως τώρα έχει απασχολήσει την παραδοσιακή ψυχολογική-παιδαγωγική έρευνα με τη φεμινιστική οπτική και την ιστορία του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών. Οι μεταβαλλόμενες προσεγγίσεις για τον/ την εκπαιδευτικό καθώς και τα διάφορα στάδια δόμησης της ταυτότητας των εκπαιδευτικών κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα διερευνώνται με τη χρήση νέων επιστημολογικών και θεωρητικών προσεγγίσεων της σύγχρονης ιστοριογραφίας. Στο πλαίσιο αυτό αξιοποιείται ένα ευρύ φάσμα πηγών: κλασικές ιστορικές πρώτες πηγές (επίσημα κείμενα, δημοσιευμένες πηγές κ.ά.), αλλά η έμφαση δίνεται σε αυτοβιογραφικά κείμενα, αλληλογραφία, λογοτεχνικά κείμενα και φωτογραφικό υλικό. Η έμφαση, δηλαδή, δεν δίνεται μόνον στη θεωρία και στη γνώση αλλά και στις διαδικασίες μέσα από τις οποίες οι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους, το ρόλο και το έργο τους. Η έρευνα αυτή, επομένως, διερευνά την ιστορία του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών γενικά, και υπεισέρχεται, ειδικότερα, σε επιμέρους θεματικές της προσωπικής ιστορίας των εκπαιδευτικών (ανδρών και γυναικών) με έμφαση στην εξέλιξη των εννοιών «ιδιωτικό» και «δημόσιο». Με βάση αυτοβιογραφικά-λογοτεχνικά κείμενα θα μελετηθεί: α) ο τρόπος με τον οποίο έχουν κατασκευαστεί οι ταυτότητες των εκπαιδευτικών, β) το περιεχόμενο αυτής της κατασκευής και, γ) οι συνέπειες της χρήσης των κειμένων αυτών στην αναπαραγωγή κοινωνικών-επαγγελματικών ταυτοτήτων και ταυτοτήτων φύλου.

Αυτοβιογραφικά κείμενα - Προσωπικές μαρτυρίες

Η θεματική αυτή εντάσσεται θεωρητικά στο ευρύτερο πεδίο της μικρο-ιστορίας³, αφού στοχεύει να διερευνήσει μια μορφή της κοινωνικής ιστορίας, τη δόμηση της ταυτότητας των εκπαιδευτικών, με βάση τεχνικές που αναδεικνύουν τις βιωματικές όψεις της καθημερινής ζωής. Στόχος είναι, δηλαδή, να αναδειχθούν τα άτομα που μέσα από τη ζωή, τη δράση και τη σκέψη τους λειτουργούν ως πρίσματα για την αναγωγή του ιδιαίτερου και ατομικού στο γενικό και συλλογικό. Από μεθοδολογική άποψη μας απασχόλησαν θέματα που σχετίζονται με την αξιοποίηση αυτοβιογραφικών κειμένων και προσωπικών μαρτυριών.

3. Βλ. σχετικά Γ. Κόκκινου, *Από την Ιστορία στις Ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, ²1998, σσ. 267-274. Η μικρο-ιστορία δημιουργείται από τον ποικίλο θεωρητικό προβληματισμό στο χώρο της ιστορίας, από την όσμωση ιστορίας, πολιτισμικής ανθρωπολογίας (Cl. Geertz), θεωρίας της λογοτεχνίας (M. Bachtin) και μεταδομισμού (M. Foucault), *ό.π.*, σ. 268.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τις προσωπικές μαρτυρίες και τα αυτοβιογραφικά κείμενα. Ιστορικοί και κοινωνιολόγοι τονίζουν συχνά ότι η προφορική ιστορία και τα αυτοβιογραφικά κείμενα εξασφαλίζουν ανεκτίμητα βαθειά γνώση του παρελθόντος με την υποκειμενική ερμηνεία των προσωπικών εμπειριών που φανερώνει με ποιό τρόπο τα άτομα ερμηνεύουν, κατανοούν και καταγράφουν τον γύρω τους κόσμο. Η περιγραφή της ατομικής εμπειρίας φέρνει, συχνά, στο φως καταστάσεις ή γεγονότα διαφορετικά από τις αντιλήψεις άλλων παρατηρητών ή τις επίσημες καταγραφές. Το αυτοβιογραφικό υλικό είναι, επίσης, δυνατό να δώσει μέσα από τις υποκειμενικές εμπειρίες ενός ατόμου μια γενική εικόνα για τον αριθμό των νημάτων που τείνουν να μελετώνται χωριστά από τους ερευνητές. Γράφοντας σχετικά με την εμπειρία του να είσαι μαθητής ή φοιτητής, για παράδειγμα, μπορεί να ολοκληρώσεις τη γνώση σχετικά με το υπόβαθρο των δασκάλων, το πλαίσιο της μαθητικής ή φοιτητικής ζωής, του προγράμματος μαθημάτων κ.ά. Τέλος, οι προσωπικές μαρτυρίες βοηθούν στη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης εικόνας της καθημερινής ζωής σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και σε έναν ορισμένο τόπο. Η αναβίωση, επομένως, της βιογραφικής μεθόδου ως μιας ποιοτικής ερευνητικής στρατηγικής έχει ως βασικό στόχο τη μελέτη της κοινωνικής ζωής στην ιστορική της διάσταση και «εκ των έσω», δηλαδή στο επίπεδο του νοήματος που έχει η ζωή για τα ίδια τα άτομα. Με τον τρόπο αυτό ήρθαν στην επιφάνεια πηγές δεδομένων που παλαιότερα θεωρούνταν περιθωριακής χρησιμότητας και παρουσιάστηκε μια ιδιαίτερη άνθηση της βιογραφίας στους κύκλους κυρίως των ιστορικών. Γενικά, η στροφή στη βιογραφία συνδέεται με την πρόθεση αποκατάστασης του ανθρώπου στο κέντρο της ιστορίας και την ένταξη στην ιστορία κοινωνικών ομάδων που βρίσκονταν στο «περιθώριο», όπως οι γυναίκες, οι αναλφάβητοι, κ.ά.⁴

Πρέπει να επισημανθεί, βέβαια, στο σημείο αυτό ότι παράλληλα με τους υπέρμαχους, υπάρχουν και οι επιστήμονες που υποστηρίζουν ότι οι προσωπικές μαρτυρίες, ως πηγή πληροφοριών, δεν υπερβαίνουν τα όρια της «υποκειμενικής αλήθειας», επειδή, συχνά, εμπεριέχουν κάποια αναπόφευκτη προκατάληψη στην επιλογή και παρουσίαση των πληροφοριών. Σφάλματα ή συγκαλύψεις είναι συνήθη φαινόμενα στις προσωπικές αφηγήσεις ενώ, ειδικότερα για τις αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας, παρατηρείται, συχνά, το φαινόμενο των «επαναλαμβανόμενων αναμνήσεων των άλλων» και όχι του ίδιου του ατόμου. Τα αυτοβιογραφικά κείμενα, επομένως, χάνουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, την αξιοπιστία τους γιατί το περιεχόμενό τους είναι επιλεγμένο ανάλογα με τα κίνητρα και τις προθέσεις του συγγραφέα. Για την υπέρβαση των σημείων αυτών η σχετική με τις προσωπικές μαρτυρίες μεθοδολογία έχει εμπλουτισθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια μέσα από

4. P. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν: προφορική ιστορία*, Αθήνα, Πλέθρον, 2002.

διεπιστημονικές προσεγγίσεις της Ψυχολογίας, Εθνογραφίας, Κοινωνιολογίας και Ιστορίας.

Για την Ιστορία της Εκπαίδευσης η πρόκληση βρίσκεται στην ανάκληση των εμπειριών και των αντιλήψεων των βασικών φορέων της εκπαίδευσης, κυρίως δε εκείνων που διδάσκουν και εκείνων που μαθαίνουν. Μερικά ενδεικτικά ερωτήματα:

— Ποιοί, σε μια δεδομένη ιστορική πραγματικότητα, πήγαιναν στο σχολείο. Εμπειρίες αυτών που αποκλείονταν, κίνητρα, προσδοκίες.

— Πώς ήταν οι δάσκαλοι/ες. Κατάρτιση, συνθήκες εργασίας, σχέσεις με τους μαθητές/τριες.

— Ποιά ήταν η σχολική εμπειρία για τους εκπαιδευόμενους και για τους εκπαιδευτικούς.

— Ποιές ήταν οι διαδικασίες με τις οποίες αποφασίστηκε η ίδρυση σχολείων (κίνητρα, κέντρα λήψης αποφάσεων κ.α).

— Ψυχολογικές διαστάσεις στην ιστορία των εκπαιδευτικών: αισθήματα ανησυχίας για θέματα πειθαρχίας, αισθήματα πλήξης και συναισθηματικής ή ψυχικής εξουθένωσης, ενδιαφέρον για τις νεότερες παιδαγωγικές θεωρίες, αναγνώριση της προσφοράς τους από τους άλλους, αισθήματα για τον έλεγχο της ιδιωτικής τους ζωής, αισθήματα αυτοσεβασμού, αυτονομίας, συμμετοχής στη δημόσια ζωή κ.ά.)⁵.

Τα ερωτήματα, επομένως, που προβάλλουν σήμερα σχετίζονται κυρίως με το πώς εννοιολογείται πολιτισμικά (με ποιες κατηγορίες) ο «εαυτός»/ η ταυτότητα των εκπαιδευτικών του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Πρόκειται, δηλαδή, για την διυποκειμενική συμβολική συγκρότηση του εαυτού, σύμφωνα με την ανθρωπολογία⁶. Η υιοθέτηση όμως της μεθοδολογίας αυτής από ιστορικούς παρουσιάζει στην εφαρμογή της πολλές δυσκολίες αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι όσο πιο μακριά στο χρόνο είναι η περίοδος που μελετούμε τόσο οι διαθέσιμες πηγές για την καθημερινή ζωή του σχολείου και των εκπαιδευτικών είναι λιγοστές έως ανύπαρκτες. Από τη σχετική βιβλιογραφία γίνεται εμφανές ότι η αξιοποίηση αυτοβιογραφικών κειμένων και η προσέγγιση προφορικών μαρτυριών δημιουργεί πολλά ερωτήματα για τους ιστορικούς - ερευνητές: *τι είδους πληροφορίες δίνουν τα αφηγηματικά κείμενα; Πώς μπορούμε να τα διαβάσουμε; Πώς εμπλεκόμαστε, ως ερευνητές/ τριες, στη δημιουργία της κοινωνικής-ιστορικής γνώσης; Για να θεω-*

5. Βλ. σχετικά: Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Κοινωνιολογία και Ιστορία. Ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*, Αθήνα 1989. G. J. Glifford, «History as Experience: The Uses of Personal-History Documents in the History of Education», *History of Education*, 1978, Vol. 7, No. 3, pp. 183-196. Κλασική, πλέον, μελέτη για το θέμα αυτό είναι η εργασία του P. Thompson, *The Voice of the Past. Oral History*, Oxford, 1978.

6. Σχετική ανάλυση στο Ευθ. Παπαταξιάρχη, «Το φύλο στην Ανθρωπολογία (και την Ιστοριογραφία): ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις», *Μνήμων* 19 (1997) 201-210.

ρήσουμε ότι μια αφήγηση είναι αξιόπιστη απαιτείται από τους ιστορικούς όχι μόνο να είναι προσεκτικοί στη διατύπωση των δικών τους συμπερασμάτων, καθώς συλλέγουν «πληροφορίες», αλλά και να λαμβάνουν υπόψη το πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγονται τέτοιες πληροφορίες (όπως κείμενα ή αφηγήσεις). Οι προσωπικές ερμηνείες για το παρελθόν -οι ιστορίες που οι άνθρωποι «αφηγούνται» για τον εαυτό τους με στόχο να εξηγήσουν πώς βρέθηκαν στο σημείο που βρίσκονται τώρα- είναι συχνά πολύ ασαφείς και αντιφατικές. Μια απλή ανάγνωση των αφηγήσεων των εκπαιδευτικών, ανδρών και γυναικών, δημιουργεί ερωτήματα για το σύνθετο χαρακτήρα του νοήματος και της ταυτότητας που προκύπτει μέσα από την αφήγηση. Μια συστηματική προσέγγιση, όμως, ερευνά όχι μόνο τις αντιφάσεις αυτές αλλά και το πλαίσιο μέσα στο οποίο έγιναν οι αφηγήσεις και τις σχέσεις δυναμικής μέσα από τις οποίες δόθηκαν οι μαρτυρίες⁷. Στο πλαίσιο αυτό, για τις γυναίκες εκπαιδευτικούς ειδικότερα, τα αυτοβιογραφικά κείμενα δεν ενδιαφέρουν ως λογοτεχνικό είδος αλλά ως ιστορικά ντοκουμέντα για τη γυναικεία εμπειρία, την ύπαρξη και παρουσία στο χώρο της εκπαίδευσης⁸.

Εννοιολογικό πλαίσιο προσέγγισης και ερμηνείας των πηγών

Όπως επισημάνθηκε ήδη, στη συζήτηση που σχετίζεται με τη γνώση συμπεριλαμβάνονται θέματα σχετικά με την καθολική και μερική αλήθεια καθώς και τη φύση των ιστορικών πηγών, το είδος δηλαδή των πηγών που διαθέτουμε για την κατανόηση του παρελθόντος. Η φεμινιστική επιχειρηματολογία επικεντρώνεται στην αποδοχή ότι η γνώση προέρχεται μέσα από τις πρακτικές εμπειρίες της ζωής που καθορίζονται τόσο από την κοινωνική προέλευση όσο και από το φύλο. Έμφαση δίνεται, επίσης, στη σχέση λόγου και εμπειρίας ως πηγής για την κατανόηση του παρελθόντος. Σύμφωνα με σύγχρονες προσεγγίσεις, το αντικείμενο της ιστορικής έρευνας μετατοπίζεται από την τεκμηρίωση των γεγονότων του παρελθόντος σε μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η γλώσσα δημιουργεί το νόημα. Μπορούμε να γνωρίσουμε το παρελθόν, δηλαδή, μόνο μέσα από τα επιτεύγματα της γλώσσας. Αν και αυτή η θέση συνετέλεσε σημαντικά ώστε να γίνουν οι ιστορικοί πιο προσεκτικοί όταν ισχυρίζονται ότι γνωρίζουν την αλήθεια, όμως, δημιούργησε, επίσης, προβλήματα-κινδύνους να παραμελούν άλλα

7. K. Weiler, «Women's History and the History of Women Teachers», *Journal of Education*, Vol. 171, No. 3 (1989) 9-24, και, της ίδιας, «Reflections on Writing a History of Women Teachers», *Harvard Educational Review*, vol. 67, No. 4 (1997) 635-657. Βλ. επίσης, V. Bezgorov - O. Kosheleva, «Η αυτοβιογραφική αφήγηση και ο ρόλος της στη μελέτη της Ιστορίας της Εκπαίδευσης», *Θαλλώ τχ.* 11 (Χανιά, 2000) 121-130. Βλ. σχετικά και, Ρ. Μπενβενίστε - Θ. Παραδέλλη (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1999.

8. Μ. Ταμπούκου, «Χαρτογραφώντας τον εαυτό της. Προσεγγίσεις της γυναικείας ύπαρξης στην εκπαίδευση μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα», *Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό* 9 (1997) 53.

είδη πηγών και να αποτυγχάνουν στη διατύπωση ερωτημάτων διαφορετικών από αυτά που αφορούν τα επιτεύγματα της γλώσσας. Αρκετή συζήτηση προκύπτει, δηλαδή, στο σημείο αυτό για το πόσο η εμπειρία (η «κρυμμένη γνώση») μπορεί να αποτελέσει τη μοναδική ή αξιόπιστη πηγή για το παρελθόν («επικίνδυνες αναμνήσεις» κατά τον Φουκώ). Η σχέση γνώσης – εξουσίας παρουσιάζει, επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην εξέλιξη της παιδαγωγικής θεωρίας και εκπαιδευτικής πράξης κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα. Σταδιακά, από την εμφάνιση της Προοδευτικής Εκπαίδευσης, η σχέση αυτή γνώσης-εξουσίας εμπλουτίζεται με την έννοια της ενδυνάμωσης (empowerment) το περιεχόμενο της οποίας καθορίζεται κάθε φορά από τον τρόπο αντίληψης της εξουσίας και της διαπλοκής της με τις κοινωνικές σχέσεις. Ο όρος ενδυνάμωση σημαίνει παροχή εξουσίας/ δύναμης και προϋποθέτει την παρουσία ενός πομπού που παρέχει σε έναν δέκτη την εξουσία ή τη δύναμη.

Με τους όρους υποκειμενικότητα και ταυτότητα, αποδίδεται η «κοινωνική δόμηση» του εαυτού, το ασταθές και μεταβαλλόμενο «εγώ» του κάθε ανθρώπου. Η έμφαση στην «κατασκευασμένη» έννοια της υποκειμενικότητας υποδηλώνει την «κατασκευασμένη» διαφορά των φύλων. Η δόμηση της ταυτότητας μέσα από την αφήγηση, οι αντιθέσεις των πολλών μεθόδων που χρησιμοποιούμε για να κατηγοριοποιήσουμε και να καταλάβουμε τι συμβαίνει στη ζωή μας και ποιοί είμαστε – να δώσουμε όνομα στους εαυτούς μας – γίνονται, πλέον, τα αντικείμενα της ιστορικής ανάλυσης⁹.

Με βάση τις διαπιστώσεις αυτές, η ερευνητική ομάδα έλαβε υπόψη το γεγονός ότι η δυνατότητα να κατανοήσουμε ιστορικά τις ζωές των εκπαιδευτικών περιορίζεται από το είδος των πληροφοριών που διαθέτουμε. Ακόμα, όμως, και όταν διαθέτουμε αυτοβιογραφίες ή αλληλογραφία εκπαιδευτικών που γράφηκαν κατά τον 19^ο ή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, είναι απαραίτητο να τα διαβάσουμε έχοντας υπόψη τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτά δημιουργήθηκαν. Οι γραπτές και προφορικές μαρτυρίες των εκπαιδευτικών, δηλαδή, οι ίδιες οι αναμνήσεις τους, οι τρόποι που δικαιολογούν τις αποφάσεις που παίρνουν και ο τρόπος που αντιμετωπίζονται από τους σχολιαστές της εποχής, όλα χρειάζονται να εξεταστούν ως επιμέρους θέματα που δημιουργούνται σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες και έχοντας υπόψη ότι απευθύνονται σε διαφορετικό, κάθε φορά ακροατήριο. Είναι, οπωσδήποτε, ιδιαίτερα σημαντικό να λάβουμε υπόψη τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες δίνεται η μαρτυρία όχι μόνο σε συνάρτηση με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής -ο τρόπος, για παράδειγμα, που οι εκπαιδευτικοί ή η διδασκαλία παρουσιάζονται γενικά- γιατί υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε ένα γραπτό κείμενο

9. K Weiler, *ό.π.*, και Ε. Φουρνάρη, «Το σύγχρονο εγχείρημα της ιστορίας των γυναικών. Πτυχές μιας μετατόπισης προς μια ιστορία της σχέσης των φύλων», *Μνήμων* 19 (Αθήνα, 1997) 186-199.

που εκδόθηκε ιδιωτικά και για το λόγο αυτό κυκλοφόρησε μεταξύ των μελών της κοινότητας στην οποία έζησε ο/ η συγγραφέας, σε ένα λογοτεχνικό κείμενο που απευθύνεται σε ευρύτερο ακροατήριο και σε μια προσωπική μαρτυρία ενός αυτοβιογραφικού κειμένου η μιας επιστολής¹⁰.

Με βάση όλους αυτούς τους περιορισμούς, η ερευνητική ομάδα αποφάσισε να αξιοποιήσει μεθοδολογικά την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου για την ερμηνευτική προσέγγιση των λογοτεχνικών πηγών και των αυτοβιογραφικών μαρτυριών. Πιο συγκεκριμένα:

Σε **μακρο-επίπεδο**, η διάσταση του φύλου στη δόμηση της ταυτότητας των εκπαιδευτικών και το προφίλ ανδρών και γυναικών εκπαιδευτικών διερευνάται μέσα από την ανάλυση αυτοβιογραφικού και λογοτεχνικού υλικού.

Σε **μικρο-επίπεδο**, έχοντας ως αφετηρία τις σπουδές φύλου (gender studies) και τις νεότερες συζητήσεις αναφορικά με την κατασκευή/ δόμηση των κοινωνικών ταυτοτήτων, η ομάδα επιχειρεί να διερευνήσει μέσω της ανάλυσης αυτοβιογραφικών και λογοτεχνικών κειμένων ελλήνων και ελληνίδων εκπαιδευτικών του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα: α) τον τρόπο με τον οποίο έχουν κατασκευαστεί οι ταυτότητες ανδρών και γυναικών εκπαιδευτικών, β) το περιεχόμενο αυτής της κατασκευής και, γ) τις συνέπειες της χρήσης των κειμένων αυτών στην αναπαραγωγή κοινωνικών-επαγγελματικών ταυτοτήτων φύλου.

II. Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916) και Δημήτριος Καλαμπακίδης (1813;-1878): Δύο πρωτοπόροι παιδαγωγοί και εκπαιδευτικοί από το Μελένικο

II. α. Η εκπαιδευτική κίνηση στην πόλη των Σερρών και την ευρύτερη περιοχή

Εισαγωγικά: Όποιος ασχολείται με θέματα εκπαιδευτικής ιστορίας του νεότερου ελληνισμού κατά το 19^ο αιώνα θα σταθεί, οπωσδήποτε, στην πόλη των Σερρών. Την πόλη αυτή διασχίζουν οι σημαντικοί εκπαιδευτικοί άξονες των Βαλκανίων, λειτουργούν σ' αυτή εκπαιδευτήρια όλων των βαθμίδων και στα σχολεία της δρουν γνωστοί παιδαγωγοί και εκπαιδευτικοί, άνδρες και γυναίκες.

Στην προσωπική μου ενασχόληση με την εκπαιδευτική ιστορία της Θεσσαλονίκης συναντούσα συνεχώς μπροστά μου στη μελέτη του αρχαιικού υλικού και των πρώτων πηγών την πόλη των Σερρών. Από τα ιστορικά τεκμήρια γίνεται εμφανές ότι τα δύο κέντρα της Μακεδονίας είχαν συνεχή αλληλεπίδραση και αποτελούσαν δύο από τους σημαντικότερους σταθμούς του βόρειου ελληνισμού. Οι δύο πόλεις επικοινωνούν συνεχώς σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής. Στην εκ-

10. K. Weiler, *ό.π.* Αναλυτική παρουσίαση των σχετικών θεμάτων, βλ. Μ. Ταμπούκου, *ό.π.*, σσ. 51-74.

παιδευτική κίνηση, ιδιαίτερα, οι σχέσεις είναι στενές και πολυδιάστατες. Στο επίπεδο της διοίκησης των σχολείων είναι εμφανές ότι τα δύο κέντρα ανταλλάσσουν γνωστούς εκπαιδευτικούς, Διευθυντές σχολείων και Γυμνασιάρχες. Ο Σερραίος Εμμανουήλ Φωτιάδης προσκαλείται από τις Σέρρες και διευθύνει την Ελληνική Σχολή της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (1845-1848), περίοδο ιδιαίτερα σημαντική για την εκπαιδευτική ιστορία της πόλης. Στις δεκαετίες του 1880 και 1890 γνωστοί φιλόλογοι εναλλάσσονται στις θέσεις των Γυμνασιαρχών Θεσσαλονίκης και Σερρών. Ο Ιωάννης Δέλιος, Γυμνασιάρχης στις Σέρρες από το 1884 έως το 1889 αναλαμβάνει την ίδια θέση στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης κατά τις περιόδους 1889-1893 και 1896-1897. Επισημαίνεται, ως ιδιαίτερα σημαντικό, το γεγονός ότι ο γνωστός φιλόλογος της Θεσσαλονίκης Πέτρος Παπαγεωργίου αναλαμβάνει Γυμνασιάρχης στις Σέρρες τα σχολικά έτη 1889-1890 και 1890-1891. Στη συνέχεια, ο Ι. Ασπριώτης είναι Γυμνασιάρχης στις Σέρρες από το 1891 έως το 1894 και το επόμενο έτος 1894-1895 αναλαμβάνει την ίδια θέση στη Θεσσαλονίκη. Τα ονόματα, τέλος, των εκπαιδευτικών Αθ. Φυλακτού και Ι. Τσικόπουλου απαντώνται επίσης στους καταλόγους των εκπαιδευτικών των δύο ιδρυμάτων. Στον τομέα της εκπαίδευσης των κοριτσιών η σημαντική λόγια Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, Διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης από το 1864 μέχρι το 1870, συγκαταλέγεται στα μέλη του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Σερρών το 1872. Στην ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης, γενικότερα, η παρουσία γυναικών που κατάγονται από την ευρύτερη περιοχή ή την πόλη των Σερρών είναι σημαντική. Εξέχουσες μορφές η Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916), με το έργο της οποίας θα ασχοληθούμε στη συνέχεια, η Ευθαλία Αδάμ¹¹ (1860-1954) Διευθύντρια στο Ζάππειο Παρθεναγωγείο της Κωνσταντινούπολης από το 1880 έως το 1927, η Άννα Τριανταφυλλίδου¹² (1867-1960) που ίδρυσε και διηύθυνε το «Πρότυπον Παρθεναγωγείον» στην Αθήνα από το 1898-1899 και εξής. Το έργο των εκπαιδευτικών αυτών είναι ιδιαίτερα σημαντικό και πολύπλευρο η κοινωνική και εθνική τους δράση.

Γνωρίζω τις περιπέτειες της πόλης των Σερρών και την καταστροφή του αρχαιικού υλικού των σχολείων και για το λόγο αυτό χαίρομαι ιδιαίτερα με το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται από την τοπική αυτοδιοίκηση και τους φορείς της πόλης προς την κατεύθυνση αυτή. Είναι πλέον σαφές ότι η αναδόμηση της εκπαιδευτικής κίνησης μπορεί να επιτευχθεί σήμερα με βάση πηγές που έρχονται στο φως από διαφορετικές διόδους. Στην αναδόμηση αυτή είναι σίγουρο πλέον ότι μπορεί να συμβάλουν ερευνητές και ερευ-

11. Βλ. Σχετικά: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, *Μνήμη Ευθαλίας Αδάμ Διευθύντριας Ζαππείου Παρθεναγωγείου Κωνσταντινουπόλεως 1860-1954. Το Αρχείο της*. Αθήνα 2000.

12. *Κανονισμός του υπό την υψηλήν προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας Προτύπου Παρθεναγωγείου Δεσποινίδων Τριανταφυλλίδου*, Αθήνα 1914.

νήτριες άλλων επιστημονικών χώρων πολυδιάστατα. Η επικοινωνία και ανταλλαγή απόψεων και στοιχείων στο συνέδριο αυτό αποτελεί μια πολύ καλή ευκαιρία κάλυψης κενών και συμπλήρωσης ψηφίδων στην εκπαιδευτική ιστορία της πόλης. Πολύχρονες προσωπικές έρευνες έφεραν στο φως τεκμήρια από τα οποία γίνεται εμφανές ότι συμπλήρωση, αποσαφήνιση ή αποκατάσταση πτυχών της ιστορίας των σχολείων μπορεί να γίνει για την πόλη των Σερρών με τις εξής πηγές:

α) Αυτοβιογραφικά κείμενα, λόγοι και αλληλογραφία γνωστών λογίων, παιδαγωγών και εκπαιδευτικών του 19^{ου} και του α΄ μισού του 20^{ου} αιώνα.

β) Κατάλογοι συνδρομητών βιβλίων του 19^{ου} αιώνα όπου αποτυπώνεται το ενδιαφέρον των Σερραίων (ανδρών και γυναικών) για το βιβλίο και την ανάγνωση.

γ) Απολυτήρια Γυμνασίου Σερρών της περιόδου 1886 έως 1994 όπου καταγράφονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το διδακτικό προσωπικό, τους εφόρους των σχολείων, τους Μητροπολίτες. Με βάση τις πληροφορίες αυτές φωτίζονται, για παράδειγμα, πτυχές της ενδοκινοτικής έριδας στην πόλη των Σερρών το 1891.

δ) Κατάλογοι φοιτητών και φοιτητριών των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης κατά το 19^ο και α΄ μισό του 20^{ου} αιώνα¹³.

Στην παρούσα εισήγηση τα **πρόσωπα και ο τόπος** αποτελούν τους κεντρικούς άξονες με διττή σηματοδότηση:

α. Η μελέτη ατομικών περιπτώσεων εκπαιδευτικών ανασυνθέτει την εκπαιδευτική πραγματικότητα με βάση αυτοβιογραφικά κείμενα.

β. Οι αλληλεπιδράσεις, οι σχέσεις και οι επαφές με άλλα εκπαιδευτικά κέντρα όπως η Θεσσαλονίκη, η Αθήνα, η Κωνσταντινούπολη, η Φιλιππούπολη και το Μελένικο δίνουν το πλαίσιο και τη σημασία της κινητικότητας των εκπαιδευτικών κατά το 19^ο αιώνα.

Η μελέτη και παρουσίαση των περιπτώσεων δύο παιδαγωγών αυτούς ακριβώς τους στόχους εξυπηρετεί. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου συνδέει το Μελένικο και τις Σέρρες με την Αθήνα και άλλα κέντρα του ελληνισμού της διασποράς, ο Δημήτριος Καλαμπακίδης συνδέει το Μελένικο και τις Σέρρες με το βόρειο, κυρίως, χώρο, τη Φιλιππούπολη, τη Στενήμαχο και την Κωνσταντινούπολη.

II. β. Δημήτριος Καλα(β)μπακίδης¹⁴ (1813; - 1878)

Βασικά στοιχεία της ζωής και του έργου του παιδαγωγού αυτού έγιναν γνωστά στην ελληνική βιβλιογραφία με τις νεότερες έρευνες της Δέσποι-

13. Στα τεκμήρια αυτά αναφέρεται ειδική εισήγησή μου που θα δημοσιευτεί σύντομα.

14. Στα εξώφυλλα των βιβλίων καταγράφεται το επώνυμο ως Καλαμπακίδης και, πιο συχνά, ως Καλαβακίδης.

νας Λουκίδου και του Ευστάθιου Κεκριδής¹⁵. Η δράση του Δ. Καλαμπακίδη επεκτείνεται σε ένα μεγάλο εύρος του βόρειου ελληνισμού αφού κινείται συνεχώς στα σημαντικά εκπαιδευτικά κέντρα του χώρου αυτού και επικοινωνεί συστηματικά και πολυδιάστατα με την Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα αλλά και με κέντρα του ελληνισμού της διασποράς. Διδάσκει στο σχολείο του Μελένικου (1830-1831, 1842-1844 και 1847-1850), της Στενημάχου (1833-1835), της Αλιστράτης Σερρών (1840-1842) και διευθύνει ως Σχολάρχης το Ελληνικό Σχολείο Σερρών από το 1844 έως το 1847.

Το πολυδιάστατο έργο του Καλαμπακίδη περιλαμβάνει και τις εκδόσεις σχολικών βιβλίων που είναι ιδιαίτερα σημαντικές τόσο για το περιεχόμενο όσο και για τον τρόπο έκδοσης, αφού μέρος από τα βιβλία αυτά εκδίδονται από το τυπογραφείο που ο ίδιος είχε ιδρύσει στο Μελένικο¹⁶.

15. Βλ. σχετικά: Δ. Λουκίδου-Μαυρίδου, «Les activites Culturelles de Demetrios Kalambakidis et ses rapports avec Neofit Rilski pendant la premiere moitie du XIXe siecle», *Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Βουλγάρων και Ελλήνων από τα μέσα του ΙΕ΄ έως τα μέσα του ΙΘ΄ αιώνα. Β΄ Βουλγαροελληνικό Συμπόσιο*, Σόφια, 1984, σσ. 119-125. St. Kekridis, «A Teacher from Melnik, Writer, Publisher, and Distributor of School Textbooks», in: N. Terzis (ed), *Educaion in the Balkans: From the Enlightenment to the Founding of the Nation-States*, Balkan Society for Pedagogy and Education, Thessaloniki, Kyriakidis Br. Publ., 2000, σσ. 395-404.

16. Εργογραφία Δ. Καλα(β)μπακίδη:

- *Σύνοψις Αριθμητικής Πρακτικής* περιέχουσα τα τέσσερα είδη της Αριθμητικής εν Ακροαίοις και Κλασματικούς αριθμούς μετά διαφόρων Μεθόδων και Παραρτήματος, Εν Βουκουρεστίω, 1834 και Αθήναι 1846.
- *Περίληψις Ιεράς Ιστορίας Από της Κτίσεως του Κόσμου, έως της του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού Αναλήψεως. Συντεθείσα υπό Δημητρίου Καλαβακίδου Μελενικίου*, Εν Κωνσταντινουπόλει κατά τα Πατριαρχεία, παρά Α. Αργυράμμου, 1835.
- *Μελέτη εις το Άγιον Πάσχα, περιέχουσα εξήγησιν των διορισμών της εορτής ταύτης. Ερμηνείας του ευρίσκειν Αυτήν, μόνου του έτους δοθέντος. Πασχάλια παντοτινά. Παράρτημα και Παρεκβολαί. Έκδοσις πρώτη*. Εν Κωνσταντινουπόλει Εν τω κατά τα Πατριαρχία Τυπογραφείω παρά Α. Αργυράμμου, 1836.
- *Χαρακτήρ Χρηστοήθους ανθρώπου ήτοι Χρηστοηθείας Επιτομή. Περιέχουσα εις Κεφάλαια οκτώ τα Χαρακτηριστικότερα του Χρηστοήθους ανθρώπου. Εξεργασθείς υπό Δημητρίου Καλαβακίδου Μελενικίου εις χρήσιν της εν Μελενίκω Νεολαίας. Έκδοσις δευτέρα, εν ή προσετέθη Παράρτημα πάνυ ωφέλιμον περί Πατριωτισμού. Εν Μελενίκω, εκ της Τυπογραφίας Δημητρίου Καλαβακίδου, 1838.*
- *Εγχειρίδιον περιέχον γνώμας, αποφθέγματα, ιστορίας, αστεία, μύθους, επιστολάς. Εκδοθέν υπό Δημητρίου Καλαβακίδου Μελενικίου εις χρήσιν της εν Μελενίκω Νεολαίας. Εν Μελενίκω, εκ της Τυπογραφίας Δημητρίου Καλαβακίδου, 1839.*
- *Φυλλάδιον περιέχον Απλοελληνικοθωμανικής διαλόγους και λέξεις Περιοριστέρας, Ερανισθέν, εις χρήσιν των αρχαρίων αμφοτέρων των γλωσσών, υπό Δ. Κ. Μ., Έκδοσις Πρώτη, Εν Μελενίκω εκ της τυπογραφίας Δημ. Καλαβακίδου, 1839.*
- *Στοιχειώδης Ιερά Κατήχησις και παράρτημα περί Σταυρού υπό Δημητρίου Καλαβακίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1839.*
- *Στοιχειώδης Ιερά Κατήχησις Περιέχουσα σύντομον διδασκαλίαν των τριών Θεολογικών αρετών, εν η προσετέθη και Παράρτημα περί Σταυρού. Συντεθέντα υπό Δ. Καλαβακίδου*

Στην εισήγηση αυτή έμφαση θα δοθεί σε στοιχεία που αντλούνται από αδημοσίευτη πλούσια αλληλογραφία του Δ. Καλαμπακίδη που έχουμε στην κατοχή μας¹⁷. Η σημασία της αλληλογραφίας αυτής θεωρούμε ότι είναι πολυδιάστατη για τους εξής λόγους: Καλύπτει μια μεγάλη περίοδο, αναφέρεται σε έναν ευαίσθητο χώρο του βόρειου ελληνισμού, σχετίζεται με σημαντικά πρόσωπα και θεσμούς της εποχής και αφορά όλες τις πλευρές της εκπαιδευτικής διαδικασίας (προσωπικό, περιεχόμενο, βιβλία, αμοιβές, διοίκηση). Αναδύονται, επιπρόσθετα, μέσα από την αλληλογραφία αυτή οι σχέσεις των κέντρων του ελληνισμού στο κράτος (Αθήνα) και στην οθωμανική αυτοκρατορία (Κωνσταντινούπολη) καθώς και οι παράλληλες επαφές με κέντρα του απόδημου ελληνισμού (Βουκουρέστι, Βιέννη κ.ά.).

Μέσα από την αλληλογραφία αυτή αναδεικνύεται ο ιδιαίτερα σημαντικός και πολυδιάστατος ρόλος του Δ. Καλαμπακίδη. Στην εκπαιδευτική κίνηση φαίνεται πως, συχνά, υποκαθιστά το ρόλο των Φιλεκπαιδευτικών Συλλόγων της εποχής αφού εμπλέκεται ενεργά στις προσλήψεις εκπαιδευτικών, διατηρεί συχνή επικοινωνία με εκπροσώπους της εκκλησίας, γνωστούς λογίους, οικονομικούς παράγοντες και εκπαιδευτικούς της εποχής και ασχολείται συστηματικά με την έκδοση, επιλογή και διακίνηση σχολικών βιβλίων¹⁸:

α. *Συστάσεις εκπαιδευτικών*. Ο Δ. Καλαμπακίδης παίζει ενεργό ρόλο στις προσλήψεις εκπαιδευτικών ανταποκρινόμενος σε αιτήματα Μητροπολιτών, διαφόρων κοινοτήτων και ατόμων που συχνά απευθύνονται στον Καλαμπακίδη για να τους συστήσει δασκάλους. Στις 25 Ιουνίου 1845 γράφει στον Γ. Τζιούντα στη Στενήμαχο: «...συνέβη να μοι ζητήση Αλληλοδιδασκτικόν ο άγιος Ξάνθης κ. Ευγένιος και μαθόντες τούτο οι συγγενείς και οικείοι του δι' ημάς εκλεχθέντος κ. Αποστόλου...προτιμούν να τον συστήσω εις Ξάνθην, ως πλησιέστερον αυτών...». Στους ενδιαφερόμενους της Στενήμαχου συστήνει κάποιον άλλο αλληλοδιδάκτη με τη συγκινητική παράκληση: «...τον οποίο παρακαλώ να αγαπάτε» (26-6-1845). Στα γράμματα του Καλαμπακίδη υπάρχουν πληροφορίες που εμπλουτίζουν τα βιογραφικά στοιχεία και αποσαφηνίζουν πλευρές της δραστηριότητας του ίδιου και άλλων εκπαιδευτικών του 19^{ου} αιώνα: Σε γράμμα του της 17^{ης} Σεπτεμβρίου 1845 προς τον Χ[#]Ιωάννη Ξανθοπαπαδόπουλο στο Βουκουρέστι καταγρά-

Μελενικίου. Υπό δε της Κεντρικής εν Κωνσταντινουπόλει Πνευματικής Επιτροπής θεωρηθέντα, και εγκριθέντα προς κοινήν χρήσιν της Ορθοδόξου Νεολαίας. Έκδοσις Δευτέρα. Εν Μελενίκω. Εκ της τυπογραφίας Δημητρίου Καλαβακίδου. 1840.

• Μέλισσα νεωτέρα, 1843.

17. Το σώμα της αλληλογραφίας είναι ογκώδες και καταλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό από χειρόγραφες σελίδες.

18. Ιδιαίτερο, βέβαια, ενδιαφέρον θεωρούμε ότι παρουσιάζει και το μέρος εκείνο της αλληλογραφίας του Καλαμπακίδη που αναφέρεται σε προσωπικά θέματα όπως η αλληλογραφία με την αρραβωνιαστικιά του.

φονται οι εξής ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον ίδιο: «*Τρίτον έτος ήδη σχολαρχών εις την των Σερρών Σχολήν το δίδακτρών μου είναι. Γρ. 4.000 αλλά τι ποιητέον; ... Έχω βοηθόν Ιερομόναχον τινά Ιγνάτιον επί μισθώ Γρ. 1.200, διδομένων παρά των πολιτών*». Οι διαφορές στις αποδοχές των εκπαιδευτικών καταγράφονται και σε ένα άλλο γράμμα προς τους ενδιαφερομένους της Στενιμάχου όπου ο μισθός του αλληλοδιδάκτη προσδιορίζεται στις 2.500 Γρ. το χρόνο (18-7-1845).

β. *Επιλογή και διακίνηση σχολικών βιβλίων*. Στην αλληλογραφία του Καλαμπακίδη καταγράφονται πολύτιμες πληροφορίες για την παραγωγή-έκδοση αλλά και την επιλογή και τον τρόπο διακίνησης των σχολικών βιβλίων. Για τα θέματα των βιβλίων ο Καλαμπακίδης επικοινωνεί συχνά και συστηματικά με την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη. Στις 24 Μαΐου 1845 σε γράμμα του προς τον Δούκα Παππού στην Αθήνα αναφέρεται η αποστολή βιβλίων σε διάφορα σχολεία και καταγράφονται οι προτιμήσεις των εκπαιδευτικών: «*Εγκυκλοπαιδεία Κομμητά, Γεωγραφία, Οικιακή Οικονομία, Συντακτικόν Βάμβα*». Στις 19 Ιουνίου 1845 παραγγέλλει στον βιβλιοπώλη Ιωάννη Λαζαρίδη στην Κωνσταντινούπολη 40 Γραμματικές του Βάμβα και 30 σώματα από τη Χρηστομάθεια του Ραγκαβή. Στο ίδιο γράμμα αναφέρεται και η επιλογή του ίδιου για τη διδασκαλία της γραμματικής: «*...εις απάντησιν σας λέγω ότι εις μεν το Σχολείον των Σερρών μεταχειρίζομεθα την Γραμματικήν του Κ. Γενναδίου, αλλά μοι έστειλαν εξ Αθηνών 100 εν καιρώ...*». Οι γνώσεις και η εμπειρία του Καλαμπακίδη στο θέμα της έκδοσης βιβλίων είναι, επίσης, εμφανείς. Απευθυνόμενος, για παράδειγμα, στον Δούκα Παππού στην Αθήνα δίνει συστηματικές και αναλυτικές οδηγίες για την έκδοση της Αριθμητικής. (27 Σεπτεμβρίου 1845).

γ. *Επαφές με κέντρα του ελληνισμού, λογίους και εκπαιδευτικούς*. Η αλληλογραφία του Δ. Καλαμπακίδη φανερώνει ότι ο γνωστός εκπαιδευτικός διατηρούσε στενή επαφή με την Αθήνα και Κωνσταντινούπολη και αναζητούσε συνεχή ενημέρωση για όλα τα θέματα της επικαιρότητας. Στις 24 Ιουνίου 1845 γράφει στον Δούκα Παππού στην Αθήνα: «*Κατά καιρούς εις φύλλα του Αιώνος καθώς και της Αθηνάς κατεχωρίσθησαν διατριβαί Λιβελλικαί κατά του αξιοτίμου αγίου Σερρών. Τοιαύτα περίεργα φύλλα στέλλετέ μοι κατά καιρούς, εγκαίρως όμως. ...Καθώς και περί εκλείψεων Σελήνης, αν φανή καμμία προαγγελία...*». Τον Δούκα Παππού στην Αθήνα ενημερώνει, επίσης, για την κίνηση στην πόλη των Σερρών με συνεχείς ειδήσεις από την οικονομική και πνευματική ζωή: «*...Ο κύριος Ιωάννης Χ. Λαζάρου διατρίψας και εν Βιέννη μήνας τινάς, επέστρεψεν ήδη εις Σέρρας με πολλές ιδέας εμπορικάς...*» (24-5-1845). Οι επαφές του Καλαμπακίδη με τα εκπαιδευτικά κέντρα του βόρειου ελληνισμού είναι, επίσης, συχνές και συστηματικές. Επικοινωνεί με τη Θεσσαλονίκη (Ανδρέα Οικονόμου, Γεώργιο Μενεξέ), τη Στενήμαχο, τη Φιλιππούπολη, το Βελιγράδι, την Αδριανούπολη, τη Βραΐλα, το Μελένικο, την Ξάνθη. Ιδιαίτερα συχνή είναι η επικοινωνία

του με το γνωστό παιδαγωγό Αδαμάντιο Ζαπέκο στη Φιλιππούπολη (π.χ. 25-6, 5-10, 19-10 και 5-11 του 1845). Επισημαίνεται το γεγονός ότι στην αλληλογραφία είναι εμφανής η στενή σχέση του Καλαμπακίδη με το γνωστό Βούλγαρο παιδαγωγό και εκπαιδευτικό Νεόφυτο Ρίλσκι, με τον οποίο συνεχίζει να έχει επαφή: Στις 24 Φεβρουαρίου 1846 στέλνει την Αριθμητική με την προσαγόρευση «Προς τον Νεόφυτον διδάσκαλον εις Ρίλλαν». Οι επαφές του Καλαμπακίδη διευρύνονται και προς τον ελληνισμό της διασποράς. Συχνή, για παράδειγμα, είναι η επικοινωνία του με τον Αναστάσιο Παλλατίδη, γιατρό στη Βιέννη. (15-2-1846, 15-5-1846).

II. γ. Αικατερίνη Χρηστομάνου-Λασκαρίδου¹⁹ (1842-1916)

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου είναι ιδιαίτερα γνωστή στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης ως συγγραφέας παιδικών βιβλίων και ειδικών εκδόσεων για το Φροβελιανό σύστημα και τις εφαρμογές του στην προσχολική αγωγή²⁰. Ίδρυσε και διηύθυνε Ανώτερο Παρθεναγωγείο στην Αθήνα και πρωτοστάτησε στην ίδρυση «Νηπιακών κήπων» και «Λαϊκών Νηπιαγωγείων». Για τη συστηματική προετοιμασία των νηπιαγωγών ίδρυσε το 1897, ως Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Τμήματος της «Ενώσεως των Ελληνίδων» το «Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και Παιδονόμων» καθώς και τη «Γυμναστική Σχολή Θηλέων». Στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών φοίτησαν πολλές νέες από την πόλη των Σερρών και της ευρύτερης περιοχής που προσέφεραν, στη συνέχεια, ουσιαστικές υπηρεσίες στην ελληνική εκπαίδευση της Μακεδονίας και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου κατά το 19^ο αιώνα. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου αλληλογραφεί συχνά με τις νέες νηπιαγωγούς και τις ενθαρρύνει στο πολυδιάστατο εκπαιδευτικό τους έργο. Στη σχετική αλληλογραφία η Λασκαρίδου δίνει ιδιαίτερη έμφαση, και υπογραμμίζει, την εθνική προσφορά της εκπαίδευσης γενικότερα και του νηπιαγωγείου ειδικότερα. Από το ιδιαίτερα σημαντικό αυτοβιογραφικό υλικό της Αικατερίνης Λασκαρίδου στην εισήγηση αυτή έμφαση θα δοθεί στις βιογραφικές σημειώσεις όπου υπάρχουν πολλές, άγνωστες μέχρι σήμερα και ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή και το έργο της.

Βιογραφικαί σημειώσεις²¹

Εγεννήθη εν Βιέννη της Αυστρίας το 1842. Ο πατήρ μου Κωνστ. Α. Χρηστομάνος, έμπορος ήτο Μακεδών εκ Μελενίκου, η δε μήτηρ μου είχε

19. Σχετικά με την οικογένεια Χρηστομάνου, βλ. Λ. Χρηστομάνου-Καλίνσκη, «Οι εκ Μελενίκου Χρηστομάνοι», *Σερραϊκά Χρονικά Α΄* (1953) 186-208.

20. Τα σημαντικότερα δημοσιεύματά της: • *Το βιβλίον των μικρών μας (Διά παιδιά 6-8 ετών)*, Αθήναι 1884. • *Η τέχνη των παιδών. Διηγήματα (Διά παιδιά 7-9 ετών)*, Αθήναι 1884. • *Εικόνες του παιδικού βίου. Διηγήματα (Διά παιδιά 8-10 ετών)*, Αθήναι 1885. • *Πραγματεία περί του Φροβελιανού Συστήματος*, Αθήναι 1885 (Ανάτυπο από το περιοδικό *Παρνασσός*). • *Ολίγα τινά περί του Φροβελιανού Συστήματος*, Αθήναι 1909.

21. Ε.Λ.Ι.Α.: χειρόγραφο εννέα σελίδων - α/α φύλλων 5.

πατέρα μὲν Μακεδόνα επίσης, μητέρα δε Γερμανίδα. Μέχρι του 13^{ου} έτους της ηλικίας μου ανετράφην εν Βιέννη, υπό καλών διδασκάλων, εκμαθούσα παιδιόθεν την τε Γερμανικήν και Γαλλικήν. Την μεγίστην όμως ευγνωμοσύνην διά την πρωϊαιτάτην διάπλασιν της καρδίας και του νοός μου οφείλω εις αυτόν τον πατέρα μου, όστις θερμήν μου ενέπνευσε την αγάπην προς την φύσιν και πρωϊαίτατα μ' εδίδαξε ν' ανευρίσκω τον δημιουργόν εν τοις έργοις αυτού, διατρίβων επί πολλάς ώρας μετ' εμού και των αδελφών μου εις τα μεγαλοπρεπή δάση και τους μαγευτικούς λιμώνας/ των περιχώρων της Βιέννης. Καθ' υπερβολήν φιλόπατρις μετέφερε την οικογένειάν του το 1856 εις Αθήνας όπου άμα την εις Πειραιά απόβασιν αυτών, διέταξε τα τέκνα του ν' ασπασθώσι το έδαφος της ενδόξου Πατρίδος. Εν Αθήναις εξέμαθον την Ελληνικήν και συνεπλήρωσα οίκοι την εκπαίδευσίν μου, τη συμπράξει πάντοτε του φιλοστόργου πατρός μου, ού η απώλεια περί το 1862 ήτο η καταστροφή της οικογενείας μας. Το 1859 συνεζεύχθην τον ευπαίδευτον Ν. Π. Λασκαρίδην όστις το πλείστον της νεότητός του ειχε διατρίψει εν τη Δύσει, μετ' αυτού δε περιήλθον το αυτό θέρος τας κυριώτερας της Ευρώπης χώρας. Αλλ' ο θάνατος του Πατρός μου και τα παρακολουθήσαντα τούτον οικογενειακά ημών δυστυχήματα, κατέβαλον την υγείαν μου, ήν με όλα / τα επανειλημμένα εις Παρισίους ταξείδιά μου δεν ηδυνήθην ν' ανακτήσω ή διά της εν τω παιδαγωγικώ σταδίω δράσεώς μου. Δίκαιον φόρον ευγνωμοσύνης αποδίδω αναφέρουσα ενταύθα, ότι την εις ανώτερον βαθμόν εκπαιδεύσεως τάσιν μου οφείλω κατά την εποχήν εκείνην εις τα σπουδαία διδάγματα του λογίου φίλου του πατρός μου Γρ. Παπαδοπούλου. Δεόντως λοιπόν παρασκευασθείσα, συνειργάσθην επί διετίαν, ήτοι από του 1865-1867 μετά της Φ. Μ. Χίλλ, της σεβασμίας εκείνης και λογίας γυναικός, ήτις επί τοσούτον είχεν επιδράσει αρχήθεν επί την άρτι εκ του ζυγού των Τούρκων ελευθερωθείσαν Αθηναϊκήν κοινωνίαν. Αλλά το 1867 ίδρυσα το υπό την διεύθυνσίν μου μέχρι τούδε λειτουργούν Ελλ. Παρθεναγωγείον, όπερ υπέστη μεν πολλάς/ οικονομικάς κρίσεις, δεν έπαυσεν όμως επιδιώκον τον ιερόν σκοπόν της ιδρύσεώς του, την μόρφωσιν δηλ. χρηστών μητέρων και ευσεβώς διπλασμένων Ελληνίδων. Αι αναμνήσεις των παιδικών μου χρόνων και η διά της αποκτήσεως τριών θυγατέρων, τελειοποίησις των στοργικών μου αισθημάτων, ουσιωδώς με διευκόλυνον εις την εκπλήρωσιν των καθηκόντων του δυσχερούς τούτου έργου, όπερ εύρε την ανώτεραν αυτού προαγωγήν διά την κατά το 1878 και 1879 εν Δρέσδη της Γερμανίας διαμονής μου. Διότι πλύν των ιδιαιτέρων αυτόθι περί τα παιδαγωγικά μελετών μου και της επισκέψεως των αρίστων αυτόθι και εν Βερολίνω εκπαιδευτικών καταστημάτων, ηντύχησα να γνωρίσω εκεί και την άοκνον και πολύτιμον/ Βαρώνην Berthia v. Mparenhoth-Bulow, την λογίαν και διακεκριμένην μαθήτριάν αυτού του Φροέβελ, παρά της οποίας εδιδάχθην επί τρεις όλους μήνας τα περί του φροβελιανού παιδαγωγικού συστήματος, εξασκηθείσα συνάμα εις τα της εφαρμογής αυτού διά της φοιτήσεως εις τους διαφόρους εν Δρέσδη Φροβελιανούς νηπιακούς κήπους. Επειδή δε ευτυχώς ήμην παρεσκευασμέ-

νη εις το ν' αντιληφθώ καλώς των εν τω συστήματι τούτω εμπεριεχομένων υψηλών αληθειών και να εισδύσω βαθύτερον εις τας σπουδαιοτάτας αυτού αρχάς, δεν ηδύνατο να συμβή άλλως ή να εμπλησθώ διά της μελέτης αυτών μεγαλειτέρου έτι βαθμού ιερού ζήλου προς το έργον μου και πόθου διακαούς προς διάδοσιν των σωτηρίων τούτων αρχών εις τα σχολεία / της φιλιτάτης Πατρίδος. Όθεν και από του Σεπτεμβρίου 1879 άμα τη εκ Γερμανίας επανόδω μου εισήγαγον το φροβελιανόν σύστημα πλήρες εις το Νηπιαγωγείον του Παρθεναγωγείου μου βαθμηδόν δε από έτους εις έτος και εις τα τέσσερα προκαταρκτικά αυτού τμήματα και τέλος εις όλας τας Ελληνικάς και Γυμνασιακάς ημών τάξεις, προς μόρφωσιν Φροβελιανών μητέρων και παιδαγωγών. Αλλ' όπως πανταχού συμβαίνει εις την διάδοσιν νέων ιδεών, και το έργον μου ικανήν απήντησε κατ' αρχάς αντίπραξιν, βαθμηδόν όμως τ' άριστα αποτελέσματα της κατά τας αρχάς ταύτας παιδαγωγικής δράσεως υπερενίκησαν τα προσκόμματα και ήρχισαν να προσελκύωσι τους εις την πρόοδον του Παρθεναγωγείου μου ενδιαφερομένους. Αι δε δωρεάν υπό εμού εκπαιδευόμεναι φροβελιαναί νηπιαγωγοί ήρχισαν ν' αναζητώνται εν Σμύρνη το πρώτον και βαθμηδόν αλλαχού. Αλλά το 1885 δύναται να θεωρηθή ως εποχή αφ' ής αι εις διάδοσιν του φροβελιανού συστήματος προσπάθειάι μου ήρχισαν θετικώς να προσεγγίσωσιν εις την πραγματοποίησιν αυτών. Διότι μετά τας κατά τον παρελθόντα χειμώνα εν τω συλλόγω «Παρνασσώ» προς γνωστοποίησιν των του φροβελιανού συστήματος ομιλίαις μου [14 εν όλοις] τη αξιεπαίνω πρωτοβουλία του ασκνου εφόρου του Αμαλιείου Ορφανοτροφείου Κου Γ. Τυπάλδου, εισήχθη από τον παρελθόντος Απριλίου πλήρες το σύστημα τούτο εις τας κατωτέρας τάξεις του Αμαλιείου, τα δε κοράσια της ανωτάτης τάξεως/ παρασκευάζονται ήδη τη επιβλέψει μου, όπως κατασταθώσι φροβελιανοί παιδονόμοι. Εν Σμύρνη δύο ήδη Παρθεναγωγεία έχουσιν εισηγημένον το φρ. Σύστημα, δύο επίσης εν Θεσσαλονίκη εισάγουσιν αυτό τώρα, μετ' ολίγον δε θέλουν μεταβή ικαναί εκ των φροβελιανών μας παιδαγωγών εις Αλεξάνδρειαν και εις Οδησσόν. Ένεκα της θετικής λοιπόν ταύτης νύν τάσεως προς εισαγωγήν του συστήματος τούτου και αι προς μόρφωσιν Φροβελιανών παιδαγωγών εργασίαι μου διευκολύνονται αφ' ενός, καθίστανται δ' αφ' ετέρου πολύ σπουδαιότεραι διά τε την πληθύν των προσερχομένων και διά την επιθυμίαν μου του να καθίστανται αύται ικανότεραι και τελειότεραι. Είθε λοιπόν να επιζήσω τον χρόνον τον/ χρόνον καθ' όν το φροβελιανόν σύστημα θέλει αναγνωρισθή επισήμως, και εισαχθή επομένως καθ' άπασαν την Ελλάδα επ' αγαθώ του μέλλοντος της φίλης ημών Πατρίδος.

Εν Αθήναις τη 25^η Αυγούστου 1885.

Σχόλια:

α. Παιδική ηλικία: Οικογενειακό περιβάλλον. Ρόλος πατέρα.

Ιδιαίτερα ευνοϊκές οικογενειακές συνθήκες. Γέννηση και πρώτα παιδικά χρόνια σε ένα από τα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα, τη Βιέννη. Οικονομική

άνεση. Μορφωμένος πατέρας που ασχολείται ιδιαίτερα με την ανατροφή των παιδιών και τη διαμόρφωση αξιολογικής κλίμακας. Εμφανής η μεταφορά αξιών που σχετίζονται με την αγάπη στην πατρίδα (Μακεδών - Μακεδονία) και στη φύση.

«Την μεγίστην όμως ευγνωμοσύνην διά την πρωΐαιτάτην διάπλασιν της καρδιάς και του νοός μου οφείλω εις αυτόν τον πατέρα μου».

β. Εκπαίδευση: οικοδιδασκαλία με καλούς δασκάλους, ξένες γλώσσες (Γερμανικά, Γαλλικά) στη Βιέννη μέχρι τα 13 χρόνια (1842-1856).

1856-1859: διδασκαλία «οίκοι» στην Αθήνα με έντονη παρουσία του πατέρα.

γ. Γάμος: 1859, σε ηλικία 17 ετών. Ο σύζυγος «ευπαιδευτος», έζησε στη Δύση, οικονομική άνεση. Ταξιδεύουν σε πολλές χώρες της Ευρώπης.

1862: Ο θάνατος του πατέρα την καταβάλλει και δημιουργεί προβλήματα υγείας τα οποία ξεπερνά μόνο με την παιδαγωγική ενασχόληση (μελέτη και διδακτική δραστηριότητα). *«...διά της εν τω παιδαγωγικώ σταδίω δρασεώς μου».*

δ. Η μελέτη και η διδασκαλία διεξοδος σε προσωπικά προβλήματα:

Μελέτη: 1862-1865: Μαθήματα ανώτερων σπουδών με το γνωστό φιλόλογο της εποχής Γρ. Παππαδόπουλο. *«Δίκαιον φόρον ευγνωμοσύνης αποδίδω αναφέρουσα ενταύθα, ότι την εις ανώτερον βαθμόν εκπαιδεύσεως τάσιν μου οφείλω κατά την εποχήν εκείνην εις τα σπουδαία διδάγματα του λογίου φίλου του πατρός μου Γρ. Παππαδοπούλου».*

ε. Διδασκαλία: 1865-67 στο Παρθεναγωγείο Χίλλ, σε ηλικία 23 χρόνων, αρκετά προχωρημένη για την εποχή, μετά από γάμο και δημιουργία οικογένειας. *«Δεόντως λοιπόν παρασκευασθείσα, συνειργάσθην...»*

1867: ίδρυση του Ελληνικού Παρθεναγωγείου. Διεύθυνση σχολείου.

Παρουσία στο χώρο της εκπαίδευσης: Θετικό πρότυπο ώριμης (23 χρόνων), παντρεμένης και μητέρας.

στ. Η Αικ. Λασκαρίδου ως παιδαγωγός και δασκάλα: Παιδαγωγική θεωρία - εκπαιδευτική δράση.

Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών γίνεται γρήγορα ευρύτερα γνωστό και κερδίζει την εμπιστοσύνη των κοινοτήτων του έξω ελληνισμού που στέλνουν υπότροφες μαθήτριες να ειδικευθούν στη Φροβελιανή μέθοδο. Στη συνέχεια, όπως ομολογεί η ίδια η Λασκαρίδου, η εμβέλεια της δραστηριότητας των Νηπιαγωγών είναι μεγάλη: Πρωτοστατούν στη σχετική κίνηση τα μεγάλα κέντρα του ελληνισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σμύρνη, Θεσσαλονίκη), και του ελληνισμού της διασποράς (Αλεξάνδρεια, Οδησός). Είναι εμφανές, επομένως, ότι η διάχυση της Φροβελιανής θεωρίας γίνεται με ιδιαίτερα γρήγορους ρυθμούς.

Επιλογικά

Το αυτοβιογραφικό υλικό που αξιοποιείται στην εισήγηση αυτή, φωτίζει

πολλές πλευρές της παρουσίας και της δράσης των δύο παιδαγωγών αλλά και διαστάσεις της εκπαιδευτικής ζωής και κίνησης του ελληνισμού κατά το 19^ο αιώνα στον ευαίσθητο χώρο των Βαλκανίων. Η πόλη των Σερρών αλλά και η ευρύτερη περιοχή γίνεται εμφανές ότι διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά δρώμενα του ελληνισμού ως τόπος αφόρμησης και δράσης ατόμων που δραστηριοποιούνται έντονα τόσο στον εκπαιδευτικό όσο και στον εθνικό αγώνα. Αυτό γιατί παράλληλα με την εκπαιδευτική, η εθνική διάσταση της εκπαίδευσης αποτελεί κεντρικό άξονα της σκέψης αλλά και της δράσης της Αικατερίνης Λασκαρίδου και του Δημήτριου Καλαμπακίδη το συνολικό έργο των οποίων δεν έχει ακόμα μελετηθεί και αποτιμηθεί συνολικά. Ελπίζουμε η μελλοντική έρευνα να αξιοποιήσει το πλούσιο και ποικίλο υλικό που περιμένει υπομονετικά στα διάφορα αρχεία και τις ιδιωτικές συλλογές για να αναδείξει τη συνολική προσφορά εκπαιδευτικών που αγωνίστηκαν για την ελληνική εκπαίδευση στο χώρο της Βαλκανικής.

ABSTRACT

SIDIROULA ZIOGOU-KARASTERGIU

AIKATERINI LASKARIDOU (1842-1916) AND DIMITRIOS KALAMBAKIDIS (EARLY 19TH CENTURY-1878): TWO EDUCATIONISTS AND TEACHERS FROM MELNIK

The basic aim of this paper is to record and illustrate the work and dedicated service of two important educationists and teachers of the 19th century. Both hailed from Melnik; Laskaridou was active in the free state of Greece and Kalambakidis in his home town. The paper relies on original sources and autobiographical material (such as correspondence and biographical notes).

Aikaterini Laskaridou was one of the pioneering Greek educationists who opened the way for Greek women's education and social position. She taught, wrote books for children and teachers, provided vocational training for nursery-school teachers by founding a training college for them, and played an active part in women's collective efforts by founding the Greek Women's Association.

Dimitrios Kalambakidis was one of the outstanding educationists and teachers who were active in the Balkans in the 19th century. He taught in many schools in Macedonia and on the Balkan peninsula, wrote school textbooks and pedagogical books, founded a printing-house in Melnik, and collaborated with Bulgarian educationists and teachers, thus playing an active and substantial role in the diffusion of Greek education.

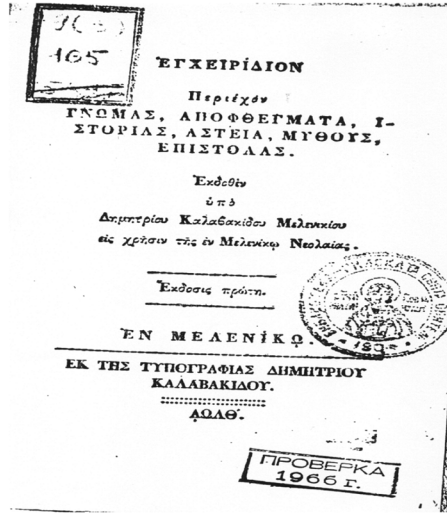

Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916)

Βιογραφικαί σημειώσεις. 1

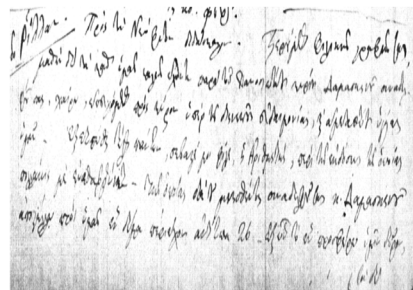
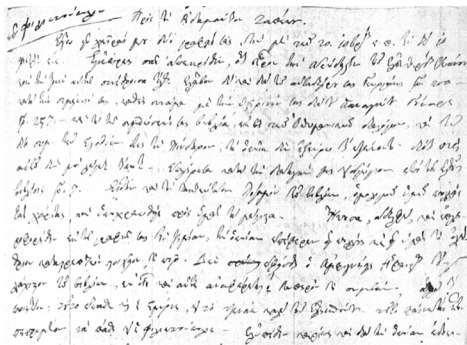
Ἐμμενίδου ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας τὸ 1842. Ἐκαθὴρ μου
 Konrad et Konstanze, ἕναρος πτε Μαυριδιῶν ἐν Μοδρὴ
 αὐτῶν δὲ μὴταρ μὲν ἔχε κατὰ μὲν Μαυριδιῶν ἐπίσης
 μὴταρ ἐπὶ Τριτανίδα. Ἄξιον τοῦ 13^{ου} ἔτους τῆς ἡμετέ
 ρας μὲν ἀπελάσαν ἐν Βιέννῃ, ἐπὶ μαζὸν διδάσκειν ἄνω, ἐμμε
 δόσα καὶ διδάξει τὴν ἡ Τριτανίδα καὶ Τριτανίαν τῆς
 μετὰ τὴν ἕναρος ἐργασιοσύνης διὰ τῆς σφαιρικῆς
 διάστροφος τῆς καρδίας καὶ τοῦ νότος μου ἐπίσης ἐπὶ αὐ
 τὸν τὸν κατὰ μὲν, ὅλοις Τριτανίαν μὲν ἐπίσης τῆς ἀγά
 πης πρὸς τὴν μὴταρ καὶ σφαιρικῆς μετὰ ἐπίσης ἐπίσης
 μὴταρ τὸν δημιουργίαν ἐν τῷ ἕναρος αὐτῶν, διατρέπον
 ἐπὶ σφαιρῶν ἕναρος μετὰ ἐπίσης καὶ τῶν ἀδελφῶν μου ἐπὶ τῆ
 μετὰ τὴν ἕναρος καὶ τῶν μετὰ τὴν ἕναρος μετὰ τὴν ἕναρος

Χειρόγραφο Βιογραφικὸ σημεῖωμα Αικ. Λασκαρίδου

ΧΑΡΑΚΤΗΡ
Χρηστοθέου ἀνθρώπου,
ἦτοι
ΧΡΗΣΤΟΘΕΪΑΣ Ἐπιτομῆ
Περίχρησις εἰς Κεφάλαια ἐκτὸς τὰ Χαρακτηρι-
στικότερα τοῦ Χρηστοθέου ἀνθρώπου,
Ἐξεργασθεῖς
ὑπὸ
Δημητρίου Καλαβακίδου Μελενικίου
εἰς χροῖαν τῆς ἐν Μελενίκῳ Νεολαίας.
Ἐκδόσις δευτέρα
ἐν ἣ προσετιθη Παράρτημα πᾶν ἀφῆλμον
περὶ Πατριωτισμοῦ.
ΕΝ ΜΕΛΕΝΙΚῶ.
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΚΑΛΑΒΑΚΙΔΟΥ.
1838

Εξώφυλλα βιβλίων Δ. Καλαμπακίδη

Χειρόγραφα Δ. Καλαμπακίδη

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9